

РАТОШНЮК Т. М.

к. е. н.

Інститут сільського господарства Полісся НААН

МАРТИНЮК М. А.

к. е. н.

Житомирський національний агроекологічний університет

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті визначено ефективність використання земель сільськогосподарського призначення Житомирської області та шляхи їх раціонального використання. В користуванні сільськогосподарських підприємств різної форми власності знаходиться 584,2 тис. га (38,9%) земель, 705,8 тис. га (46,7%) використовується особистими господарствами населення. Обґрунтування ефективних заходів щодо охорони земель полягає в екологічній оптимізації структури земельних угідь, поліпшенні фізико-хімічних властивостей ґрунтового покриву, запобіганні їх забруднення.

Ключові слова: ефективність, землі сільськогосподарського призначення, валова продукція, рослинництво, тваринництво.

РАТОШНЮК Т. Н.

к. э. н.

Інститут сільського хазяйства Полесья НААН

МАРТЫНЮК М. А.

к. э. н.

Житомирский национальный агроэкологический университет

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье определена эффективность использования земель сельскохозяйственного назначения Житомирской области и пути их рационального использования. В пользовании сельскохозяйственных предприятий различных форм собственности находится 584,2 тыс. га (38,9%) земель, 705,8 тыс. га (46,7%) используется личными хозяйствами населения. Обоснование эффективных мероприятий по охране земель заключается в экологической оптимизации структуры земельных угодий, улучшении физико-химических свойств почвенного покрова, предотвращении их загрязнения.

Ключевые слова: эффективность, земли сельскохозяйственного назначения, валовая продукция, растениеводство, животноводство.

RATOSHNYUK T. M.

candidate of economical sciences

Institute of Polissia Agriculture of NAAS

MARTUNYUK M. A.

candidate of economical sciences

Zhytomyr National agroecological University

EFFICIENCY OF AGRICULTURAL LAND IN ZHYTOMYR REGION

In the article the efficiency of agricultural land Zhytomyr region and ways of their rational use. In the use of agricultural enterprises of different ownership is 584.2 thousand. Ha (38.9%) of land, 705.8 thousand. Ha (46.7%) – used individual farms. Justification effective measures for the protection of land is environmental optimization of the structure of land, improving physical and chemical properties of soil cover, preventing contamination.

Keywords: efficiency, agricultural land, gross output, crops, livestock.

viktor.ratoshnyuk@ukr.net

Постановка проблеми. Серед елементів ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств ключова роль належить землі, як першій передумові та природній основі

виробництва. Вона активно впливає на процес виробництва, виступає базою для органічного поєднання інших виробничих ресурсів.

Нині особливо актуальними є питання забезпечення високоефективного екологобезпечного використання земельних ресурсів, обґрунтованої з еколого-економічних позицій організації території та в цілому виваженої державної земельної політики. Обґрунтування ефективних заходів щодо охорони земель полягає в екологічній оптимізації структури земельних угідь, поліпшенні фізико-хімічних властивостей ґрунтового покриву, запобіганні її забрудненню.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми раціонального використання земель сільськогосподарськими підприємствами та відносин, що виникають в процесі суспільного виробництва, постійно привертала увагу вчених. Серед класиків їх вивченням займалися Д. Рікардо, К. Маркс, П.А. Століпін, М.І. Туган-Барановський, О.В. Чайнов, О.М. Енгельгардт, В.В. Докучаєв. Серед сучасних науковців слід виділити В.А. Борисову, В.Г. В'юна, В.В. Горлачук, А.С. Даниленка, В.Я. Месель-Веселяка, І.Р. Михасюк, П.Т. Саблука, В.М. Трегобчука, А.Я. Сохнич, М.А. Хвесика, А.М. Третьяка, М.М. Федорова та ін. В їхніх працях розроблені методи управління, практична реалізація заходів, спрямованих на поліпшення використання земель.

Мета статті – визначення ефективності використання земель сільськогосподарського призначення Житомирської області та шляхів їх раціонального використання.

Результати дослідження. Використання землі супроводжується перетворенням і зміною основних її природних первісних властивостей, виникненням нових. У сільському господарстві ефективним є перетворення земельних угідь у рілля. Розорювання площ, раніше покритих трав'яною рослинністю, зрошення в засушливих регіонах та осушення боліт у зволжених районах, збільшення внаслідок цього площі ріллі сприяє ефективному зростанню виробництва сільськогосподарської продукції і супроводжується глибоким перетворенням навколишнього середовища.

Аналіз сучасного стану використання земельних ресурсів не відповідає вимогам раціонального землекористування, оскільки сільськогосподарські угіддя в Україні характеризуються великим ступенем розораності – 81%, зокрема в Житомирській області біля 70%.

Земельні ресурси по праву вважаються первинним фактором виробництва, фундаментом економіки. Земельний фонд Житомирської області на кінець 2014 року становив 2982,7 тис. гектарів (за даними Головного управління Держземагентства у Житомирській області). У його складі найвищу питому вагу – більше половини (51,0% або 1510,3 тис. га), мають сільськогосподарські угіддя.

Площа ріллі складає 1111,2 тис. га, що становить 37,2% від всієї території області та 73,6 % площі сільгоспугідь. Під багаторічними насадженнями зайнято 23,2 тис. га (1,4%), пасовищами – 185,1 тис. га (12,2%), сіножатями – 127,0 тис. га (8,4%) сільгоспугідь. Понад третину земель становлять ліси та заліснені площі. Лише 166,7 тис. га земель області знаходяться у їх природному стані: болота, озера, ріки, відкриті землі [1, 2].

Сільськогосподарські угіддя – один з основних та незамінних ресурсів виробництва сільськогосподарської продукції. Від ефективності їх розподілу між землекористувачами залежить ефективність сільськогосподарського виробництва в цілому.

В таблиці 1 наведено динаміку розподілу сільгоспугідь за категоріями землевласників та землекористувачів за період 2000–2014 рр. В користуванні сільськогосподарських підприємств різної форми власності знаходиться 584,2 тис. га (38,9%) земель, 705,8 тис. га (46,7%) – використовується особистими господарствами населення.

В структурі виробництва валової продукції сільського господарства, виробленої сільськогосподарськими підприємствами та особистими господарствами населення Житомирської області 68,4% складає виробництво продукції рослинництва, 31,6% – виробництво продукції тваринництва. 60% виробленої продукції рослинництва виробляється сільськогосподарськими підприємствами різних форм власності, а 83,5% продукції тваринництва – особистими господарствами населення (табл. 2).

Динаміка розподілу сільськогосподарських угідь області за категоріями землевласників та землекористувачів в Житомирській області

Показники	2000	2005	2010	2012	2013	2014
Площа с.-г. угідь області, всього, тис. га	1516,8	1375,8	1515,6	1510,8	1511,0	1510,3
в т.ч.:						
С.-г. підприємства	1199,9	672,9	512,6	541,5	532,0	584,2
в т.ч.:						
- недержані	1169,8	645,9	492,5	522,2	512,8	565,0
- державні	30,1	27,0	20,1	19,3	19,2	19,2
ОСГ	316,9	702,9	786,5	748,7	756,2	705,8
Частка угідь ОСГ у загальній кількості с.-г. угідь, %	20,9	51,1	51,9	49,6	50,0	46,7

Джерело: за даними Головного управління статистики у Житомирській області.

Найбільш продуктивним видом угідь є рілля. Від її питомої ваги у структурі земельних угідь залежить спеціалізація сільськогосподарського виробництва, співвідношення між галузями рослинництва і тваринництва, продуктивність і ефективність використання природного ресурсного потенціалу. Орні землі, які піддаються постійному обробітку, їх систематичному удобрюванню органічними, мінеральними і бактеріальними добривами, корінному поліпшенню завдяки меліорації, забезпечують найбільший вихід продукції з одиниці земельної площі [3].

Виробництво продукції сільського господарства за категоріями господарств (у постійних цінах 2010 року, млн грн.)

Показники	2000	2005	2010	2012	2013	2014
<i>Всі категорії господарств</i>						
Продукція сільського господарства	5742,9	6088,5	6344,8	7945,3	8408,1	8837,4
Продукція рослинництва	3155,3	3214,0	3660,2	5109,2	5536,9	6048,2
Продукція тваринництва	2587,6	2874,5	2684,6	2836,1	2871,2	2789,2
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>						
Продукція сільського господарства	1896,3	1656,0	2081,3	3274,3	3712,1	4094,1
Продукція рослинництва	1217,5	1051,6	1631,5	2804,0	3236,8	3633,4
Продукція тваринництва	678,8	604,4	449,8	470,3	475,3	460,7
<i>у тому числі фермерські господарства</i>						
Продукція сільського господарства	151,1	119,3	181,8	259,8	288,6	309,1
Продукція рослинництва	111,5	84,4	128,4	203,3	229,2	247,5
Продукція тваринництва	39,6	34,9	53,4	56,5	59,6	61,6
<i>Господарства населення</i>						
Продукція сільського господарства	3846,6	4432,5	4263,5	4671,0	4696,0	4743,3
Продукція рослинництва	1937,8	2162,4	2028,7	2305,2	2300,1	2414,8
Продукція тваринництва	1908,8	2270,1	2234,8	2365,8	2395,9	2328,5

Джерело: за даними Головного управління статистики у Житомирській області.

Ґрунти регіону придатні для вирощування різних видів сільськогосподарських культур. Найбільшу посівну площу займають пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза на зерно, гречка, зернобобові культури, цукрові буряки, соняшник, ріпак, соя та картопля. За 2010–2014 рр. підвищилася урожайність – зернових культур на 178,2%, як озимих, так і ярих;

цукрових буряків – на 218,2%; картоплі та овочів відповідно на 110,6 і 114 відсотки (табл. 3).

У сьогоднішніх умовах господарювання в аграрному секторі вирощування культур переважно підпорядковано кон'юктурі ринку сільськогосподарської продукції. Вирощуються економічно привабливі культури, реалізація яких дає можливість отримати стабільний прибуток (за досягнення певного рівня врожайності).

Таблиця 3

**Урожайність сільськогосподарських культур у господарствах усіх категорій
(ц з 1 га зібраної площі)**

Культури	Р о к и					
	2000	2005	2010	2012	2013	2014
Всі зернові культури (у вазі після доробки) у тому числі:	18,8	20,5	29,4	43,5	51,2	52,4
Озимі зернові:	19,4	19,5	22,2	29,9	27,6	36,4
пшениця	22,5	24,1	25,3	34,2	30,9	39,4
жито	13,9	14,1	15,6	20,5	19,0	23,9
ячмінь	21,7	20,3	19,9	27,7	26,7	39,6
Ярі зернові:	18,1	21,4	33,9	51,1	63,0	59,3
пшениця	15,6	18,1	24,6	25,8	27,4	38,6
ячмінь	21,8	21,0	22,9	28,5	25,3	35,7
овес	16,1	14,5	14,2	20,6	21,2	25,3
кукурудза на зерно	30,7	68,3	62,3	72,0	78,5	74,3
просо	7,7	8,2	13,3	11,0	9,6	10,5
гречка	9,5	5,7	7,9	8,9	11,2	9,7
зернобобові	15,1	16,0	13,2	19,6	14,2	20,5
Цукрові буряки	214,4	254,3	232,7	450,6	429,3	507,8
Льон-довгунець (волокно)	2,9	5,6	0,8	7,3	5,4	9,5
Картопля	129,3	180,4	196,8	217,5	217,1	217,6
Овочі	141,5	211,8	212,2	249,2	231,4	241,9

Джерело: за даними Головного управління статистики у Житомирській області.

В таких умовах рекомендувати певну структуру посівних площ та системи сівозмін для окремо взятого суб'єкта господарювання, і в цілому по області чи по природно-кліматичних зонах, є не коректним і науково необґрунтованим. Тому важливо донести до товаровиробників основні складові формування сівозмін і структури посівних площ з врахуванням бальної оцінки попередників, тривалості повернення культури на попереднє місце вирощування з посиленням на вимоги використання земель сільськогосподарських земель.

Модель системи землеробства найбільш ефективно функціонує, коли в сівозмінах чорні пари займають 10–15%, соняшник – 10–12, зернові і зернобобові культури – 70–75, озимі зернові – 30–35%. Співвідношення між озимом і ярою групами становить 50:50.

Особливе значення для розвитку рослинництва має розвиток тваринництва в регіоні, значення якого полягає в покращенні родючості ґрунтів. Тваринництво Житомирщини охоплює ряд галузей: скотарство, свинарство, птахівництво та інші. Негативні процеси, які спостерігались в аграрному секторі України, призвели до складної ситуації в галузі тваринництва регіону Полісся в цілому. Впродовж 2007–2011 рр. відбулося зменшення поголів'я великої рогатої худоби та свиней (табл. 4). При цьому значну тривогу викликає зменшення поголів'я корів, яке продовжувалося у 2014 році.

За останні п'ять років (2010–2014 рр.) поголів'я великої рогатої худоби в області скоротилося на 40,8 тис. гол. (18,2%), в т.ч. корів – на 23,3 тис. гол. (15,7%). Тенденція розвитку галузі свинарства за 2010-2014 рр. мала аритмічний характер – поголів'я то зменшувалось, то зростало. За досліджуваний період (2010–2014 рр.) поголів'я свиней по

області зменшилося на 38,2 тис. гол. (17,5%). В динаміці позитивні зміни в Житомирській області спостерігалися лише в галузі птахівництва – за 2010–2014 роки кількість птиці збільшилась на 832,1 тис. гол., або на 15,0%.

Таблиця 4

Динаміка поголів'я худоби та птиці, тис. голів

Показник	2000	2005	2010	2012	2013	2014
ВРХ, усього	524,6	341,9	224,6	223,5	207,6	183,8
в т.ч.: корови	295,2	210,5	142,4	134,4	128,2	119,1
свині	318,8	226,5	217,8	192,5	192,8	179,6
птиця	4356,4	5053,9	5545,9	5845,3	6175,3	6378,0

Джерело: за даними Головного управління статистики у Житомирській області.

Слід відмітити позитивну тенденцію у виробництві м'яса, молока і яєць за період 2005–2014 років: постійне нарощування (розпочинається з 2005 року) виробництва м'яса в забійній вазі, молока (розпочинаючи з 2011 року), щорічне збільшення виробництва яєць (табл. 5).

Таблиця 5

Виробництво основних видів продукції тваринництва, тис. т

Показник	2000	2005	2010	2012	2013	2014
М'ясо (у забійній вазі)	63,6	45,1	47,7	50,3	54,1	51,0
в т.ч.: яловичина	33,4	18,9	18,5	18,0	19,1	15,6
свинина	21,2	20,9	21,9	24,7	26,5	25,1
Молоко	656,3	731,9	578,3	594,9	597,6	589,7
Яйця, млн. шт.	270,7	440,9	489,3	519,4	561,5	600,6

Джерело: за даними Головного управління статистики у Житомирській області.

У 2013 році, в порівнянні з 2012 роком, збільшено виробництво м'яса на 7,6% (в т.ч. свинини на 7,3%), молока – на 0,5% і яєць – на 8,1%. У 2014 році ці показники мали тенденцію до зменшення, за винятком яєць, яких було вироблено на 7% більше порівняно з 2013 роком.

З метою підвищення урожайності культур та збільшення валового збору врожаю, з метою інтенсифікації сільськогосподарського виробництва застосовують органічні та мінеральні добрива на основі загальних рекомендацій, які складаються з урахуванням ґрунтово-кліматичних умов регіону і специфіки вирощування сільськогосподарських культур.

Добрива – найбільш дієвий чинник інтенсифікації землеробства, засіб впливу на формування врожаю і якості одержаної сільськогосподарської продукції та кругообігу речовин. Мінеральні та органічні добрива стимулюють ріст рослини, укріплюють кореневу систему на ранній стадії, підтримують і стимулюють рослину надалі.

Ефективність мінеральних добрив підвищується на фоні застосування органічних добрив. Багаточисленні дослідження, проведені в нашій країні й за кордоном, свідчать про великий вплив органічної речовини на біологічні, агрохімічні і фізико-хімічні фактори родючості. Тому вірно розроблена система удобрення культур в сівозміні обумовлює одержання високих і стабільних врожаїв всіх сільськогосподарських культур сівозміни з високою окупністю одиниці добрива.

За останні п'ять років спостерігається поступове збільшення внесення мінеральних добрив. Так у 2014 році в порівнянні з 2010 роком їх внесення збільшено у два рази. Натомість внесення ж органічних добрив, за аналогічний період, зменшено у 1,6 разу (табл. 6).

Сукупність факторів, які формують їх родючість, тісно пов'язана з конкретним поєднанням природних факторів ґрунтоутворення. Сільськогосподарською наукою доведено,

що лише на полях з освоєними сівозмінами, при регулярному внесенні органо-мінеральних добрив, у ґрунтах встановлюється компенсований баланс поживних елементів та гумусу, оптимальний рівень агрофізичних властивостей та біологічної активності ґрунтів.

Таблиця 6

Внесення мінеральних та органічних добрив у сільськогосподарських підприємствах

Показники	Роки					
	2000	2005	2010	2012	2013	2014
Мінеральні добрива						
Внесено у поживних речовинах - усього, тис. т	10,6	16,6	25,6	42,8	59,9	51,9
Удобрена площа, тис. га	155,1	166,9	275,7	399,3	445,5	467,9
Частка удобреної площі, %	19,6	29,6	57,2	71,7	76,9	78,7
Внесено у поживних речовинах на 1 га посівної площі, кг	13	30	53	77	103	87
Органічні добрива						
Внесено - усього, тис. т	2082,5	926,0	423,0	315,2	346,8	351,1
Удобрена площа, тис. га	55,1	28,9	14,6	12,2	15,0	1,6
Частка удобреної площі, %	7,0	5,1	3,0	2,2	2,6	2,3
Внесено на 1 га посівної площі, т	2,6	1,6	0,9	0,6	0,6	0,6

Джерело: за даними Головного управління статистики у Житомирській області.

Проте, останніми роками, використовуючи ґрунти як засіб виробництва, вертикально-інтегровані агрохолдингові компанії отримують прибутки та надприбутки від аграрного бізнесу на фоні істотних змін у ґрунтоутворенні та руйнуванні найціннішої властивості ґрунтів – родючості.

Однією з вагомих причин недобору врожаю є недостатня оптимізація агрохімічного блоку. Опираючись на дані Житомирської філії «Держґрунтоохорона» по проведенню вапнування кислих ґрунтів (табл. 7) та динаміки внесення мінеральних і органічних добрив (табл. 6), можна констатувати наступне: кількість внесених мінеральних добрив на один гектар ріллі хоч і має тенденцію до збільшення (87 кг/га у 2014 році, із вказаної кількості внесених добрив на долю аміачної селітри припадає близько 70%), це не покриває винос поживних речовин урожаєм і призводить до зниження родючості ґрунту.

Таблиця 7

Проведення вапнування ґрунтів

Показник	2000	2005	2010	2012	2013	2014
Проведено вапнування ґрунтів, тис. га	3,5	4,0	5,9	3,7	2,0	5,0
Внесено вапнякового борошна та інших вапнякових матеріалів, тис. т	22,8	23,1	27,5	16,2	15,5	19,4

Джерело: за даними Головного управління статистики у Житомирській області.

В області 800 тис. га кислих і сильно кислих ґрунтів, які потребують хімічної меліорації. Через високу кислотність ґрунтів та припинення проведення культуртехнічних робіт в Поліській зоні, іде заліснення земель. Крім того, понад 300 тис. га землі сільськогосподарського призначення у дев'яти районах забруднено радіонуклідами внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, де необхідно обов'язкове внесення вапнякових матеріалів. По цій причині у значній мірі у сільськогосподарській продукції збільшується вміст радіонуклідів. У ряді господарств області в м'ясі та молоці й навіть у зерні, він до цього часу перевищує допустимі норми (рівні ДР-2006) [3].

Інтенсивне сільськогосподарське використання земель та висока розораність ріллі призвели до зниження родючості ґрунтів та їх деградації, що значно ускладнило екологічну ситуацію, створило небезпеку для здоров'я людей. Значної екологічної шкоди земельні ресурси зазнають також через забруднення ґрунтів викидами промисловості (важкі метали, кислотні дощі тощо) та використання засобів хімізації в аграрному секторі.

В області прогресують ерозійні процеси, площі еродованих та ерозійно небезпечних земель постійно зростають. Ерозійні процеси поширені на 104,8 тис. га сільськогосподарських угідь, що складає 3,5% території області і 6,5% площі сільськогосподарських угідь. Протягом останніх років пройшла значна деградація довкілля, що призвело до активізації процесів водної ерозії, значних екологічних та економічних втрат і збитків.

Раціональне використання земель повинно синтезувати три аспекти: 1) охорона земель від виснаження, відновлення їх оптимального стану – соціально-економічний аспект; 2) охорона земель від забруднення та його попередження – екологічний аспект; 3) цільове використання земель, громадський контроль за використанням земель – організаційний аспект [4].

Основними напрямками підвищення продуктивності та економічної ефективності використання земель у сільському господарстві і їх охорони є :

- вилучення з обробітку надмірно еродованих, промислово і радіоактивно забруднених, підтоплених, засолених та заболочених земель з метою їх природної штучної реабілітації;

- розвиток агрохімічного комплексу, збільшення виробництва мінеральних, бактеріальних і грибкових добрив, хімічних меліорантів, створення системи агрохімічного обслуговування господарств, розширення масштабів хімічної меліорації земель, удобрювання ґрунтів та підвищення на цій основі їх родючості;

- будівництво в кожному господарстві типових гноєсховищ, гноївкозбірників, розвиток вермикультури, створення в кожному із них своєрідних фабрик органічних добрив, збільшення виробництва біогумусу;

- розробка і впровадження комплексу протиерозійних заходів, розширення масштабів боротьби з водною та вітровою ерозією ґрунтів;

- дальший розвиток лісомеліоративного комплексу, створення закінченої системи полезахисних насаджень, заліснення ярів, балок та інших не угідь і малопродуктивних земель;

- формування на основі конструювання екологічно стійких з оптимальним поєднанням різних видів угідь ландшафтів з метою зменшення залежності сільськогосподарського виробництва від стихійних сил природи;

- розробка та впровадження ландшафтних, зональних і внутрішньозональних, ресурсозберігаючих, екологічно стійких і високопродуктивних систем ведення сільськогосподарського виробництва.

Список використаних джерел

1. Статистичний щорічник Житомирської області / Головне управління статистики у Житомирській області. – Житомир, 2015. – 468 с.

2. Житомирщина у цифрах : статистичний збірник / Головне управління статистики у Житомирській області. – Житомир, 2015. – 154 с.

3. Комплексна програма інноваційного розвитку галузей рослинництва та тваринництва на рівнях сільських соціумів / Л.Ф. Бабич, Р.І. Рудик, Ю.І. Савченко [та ін]. – Житомир : ІСГП НААН, 2015. – 80 с.

4. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [ОМ. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гуторов та ін.] ; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – 56 с.